

JÓZEF MACKIEWICZ W NIEZALEŻNYM OBIEGU WYDAWNICZYM W PRL W LATACH 1976–1989 (1990)

Mirosław A. SUPRUNIUK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

ORCID: 0000-0002-4509-9011

Tzw. drugi obieg – niezależny od władz politycznych i państwowych ruch wydawniczy, który nazywany jest w literaturze naukowej niezależnym ruchem wydawniczym, rzadziej „bibułą”, „samizdatem”, „bezdebitem”, wydawnictwami podziemnymi, nielegalnymi, nieoficjalnymi, nieocenzurowanymi, itp. był specyficzną i biorąc pod uwagę rozmach, tylko polską formą niezgody na cenzurowanie i ograniczanie dostępu do wiedzy i informacji. Bez względu na to, czy przyjmiemy, że powstał w połowie lat 70. XX wieku, czy był końcowym fragmentem dłuższego procesu, zapoczątkowanego wydawnictwami antykomunistycznymi powstającymi w latach 1939–1941 i ponownie od 1944 roku na ziemiach polskich zajmowanych stopniowo przez okupanta sowieckiego, procesu doskonale opisanego w bibliografii przez Władysława Chojnackiego i Marka Jastrzębskiego, trzeba mieć świadomość, że drugi obieg czerpał zarówno z wiedzy o dokonaniach wydawców bibuły okresu zaborów, obu wojen światowych, antykomunistycznego podziemia lat 1944–1956, jak i doświadczeń organizacji antysocjalistycznych lat 60. i początku 70., takich jak Związek Wolnych Polaków czy „Ruch”. Dodajmy, że twórcy i organizatorzy podziemnych oficyn mieli także pewną wiedzę na temat rosyjskiego, ukraińskiego czy litewskiego samizdatu, publikacji takich, jak „Kronika bieżących wydarzeń”, „Kronika Kościoła katolickiego na Litwie”, czy „Ukraiński Wisnyk”, oraz wydawnictw emigracyjnych przemycanych za żelazną kurtynę, a nierzadko sami brali w tym przemycie udział¹.

---

¹ Zob.: A. Supruniuk, M. A. Supruniuk, „*Drugi obieg*” – katalog druków zwartych i czasopism, [w:] tychże, *Drugi obieg wydawniczy (1974) 1976–1990 w zasobie Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, t. 1: *Druki zwarte*, Warszawa 2014, s. 10–15; P. Sowiński, *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Warszawa 2011, pass.

Powołany w Polsce tuż po drugiej wojnie światowej Urząd Cenzury (zwany w ostatnich latach Głównym Urzędem Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, w skrócie GUKP-PiW), miał na wzór sowiecki chronić, ale jednocześnie kreować idealny obraz systemu politycznego i władzy poprzez kontrolowanie, jeszcze przed drukiem, wszelkiego rodzaju publikacji oraz materiałów audiowizualnych, i niedopuszczanie do rozpowszechniania tych, które niosły informacje lub idee niezgodne z oficjalnymi. Wszystkie ingerencje cenzury, bez względu na zakres, były niejawne i bez możliwości odwołania, a przez jednolite we wszystkich lokalnych urzędach traktowanie określonego typu produkcji książkowej i medialnej, utrwały w świadomości czytelników gazet i odbiorców programów radiowych i telewizyjnych, spektakli teatralnych i pokazów filmowych w Polsce, podobnie jak w świadomości bohaterów *Roku 1984* George'a Orwella, pożądany i składny, prosty i wiarygodny obraz świata, w którym wszelkie próby krytyki systemu skazane były na niepowodzenie lub represje. Urzędnicy cenzury realizowali politykę kontroli nad kulturą i oświatą, jaką sprawował Wydział Prasy, Radia i Telewizji Komitetu Centralnego PZPR. Wielu z nich po 1990 r. pracowało na uniwersytetach, liczni porobili kariery polityczne i biznesowe.

Należy pamiętać, że do połowy lat 70. nikt w Polsce, poza wąską grupą urzędników GUKP-PiW i funkcjonariuszy Komitetu Centralnego Partii Komunistycznej, nie zdawał sobie sprawy z zasięgu ingerencji cenzury i nikt nie znał dokładnych mechanizmów jej działania. W 1977 r. ukazała się jednocześnie w drugim obiegu i w wydawnictwie emigracyjnym „Aneks” *Czarna księga cenzury PRL*, która była przedrukiem szczegółowego, jednolitego dla wszystkich urzędów cenzury spisu zaleceń cenzorskich z lat 1974–1977, wywiezionego z Polski przez jednego z cenzorów. Wydanie tych dokumentów ukazało obraz „wolności słowa” w PRL oraz metody działania GUKP-PiW. Kontroli podlegały wszystkie druki przed realizacją, a w wypadkach szczególnych, o których decydował często lokalny urzędnik partyjny, Urząd Cenzury mógł wycofać z księgarń cały nakład książki przez nieuwagę wydanej, zniszczyć oryginał nakręconego filmu, zdjąć przedstawienie itp. Pisarz, dziennikarz lub reżyser działający w Polsce, ale też autorzy zagranicą, którzy pragnęli widzieć swoje książki w polskim przekładzie, musieli albo zgodzić się na cenzurowanie tekstów i wypaczenie poglądów, za cenę ich druku czy realizacji, albo rezygnować z druku. W połowie lat 60. dla pisarzy polskich pojawiło się trzecie wyjście: druk poza granicami kraju, w wydawnictwie emigracyjnym, lecz autor „utrudniający” pracę cenzury lub wydający książki poza krajem narażony był na represje polityczne, po całkowity zakaz druku w Polsce i więzienie. W połowie lat 70. na indeksie znajdowało się kilkudziesięciu najwybitniejszych pisarzy polskich mieszkających w kraju, starszych i młodszych, oraz niemal wszyscy polscy pisarze żyjący na uchodźstwie. Wyjątek stanowiła grupa tajnych współpracowników peerelowskich służb bezpieczeństwa, którzy bez problemu odwiedzali Polskę i drukowali w niej książki, oraz liczni pisarze obcojęzyczni.

Do roku 1977, kiedy powstało pierwsze niezależne, niecenzurowane pismo literackie „Zapis”, pisarze niegodzący się na skreślenia cenzorskie, prawie nie publikowali w kraju, lub publikowali poza granicami Polski. Tych drukujących w oficynach emigracyjnych pisarzy było pod koniec lat 70. co najmniej dwudziestu pięciu. W wypadku pisarzy-emigrantów zakaz druku w Polsce obejmował nie tylko konkretne dzieła, ale prawie zawsze całą twórczość autora, także wznowienia i przedruki, a nierzadko zgodę na przekłady. Wszelkie wzmianki o życiu i twórczości pisarzy także podlegały cenzurze i mogły pojawiać się w publikacjach naukowych pod warunkiem ich negatywnej oceny.

***

Pojęcie drugi obieg ma dwa znaczenia. W szerszym, używanym rzadziej, oznacza wszystkie niezależne od władzy państwowej, ale też kościelnej, oraz od państwowych pieniędzy, działania kulturotwórcze i oświatowe, tzn. niezależny ruch wydawniczy, niezależną poligrafię i kolportaż, tajne kursy naukowe, tajne spotkania klubów dyskusyjnych, przedstawienia teatralne, koncerty muzyczne, happeningi, niezależne badania naukowe, np. socjologiczne, politologiczne, niezależne biblioteki z wydawnictwami emigracyjnymi przemyconymi z zagranicy i niecenzurowanymi wydawanymi w kraju. W znaczeniu węższym, bliższym rozważaniom tego szkicu i powszechniej przyjmowanemu, pojęcie drugi obieg oznacza dorobek poligraficzny i audiowizualny niezależnego ruchu wydawniczego, powstały w Polsce w latach 1976–1990: książki, broszury, pisma, biuletyny, ulotki, plakaty, fotografie, znaczki poczty podziemnej, kasety magnetofonowe i kasety wideo z zarejestrowanymi przedstawieniami teatralnymi, audiobookami i koncertami piosenki zakazanej. Dorobek ten jest stosunkowo prosty do opisanego, przede wszystkim na podstawie kilkudziesięciu opublikowanych w formie papierowej lub elektronicznej bibliografii, inwentarzy i katalogów.

Należy jednak, biorąc pod uwagę książki Józefa Mackiewicza, pamiętać o tym, że w drugim obiegu najczęściej tymi samymi kanałami, co książki podziemnych wydawnictw, kolportowane były niedopuszczone do rozpowszechniania publikacje zagraniczne, zwłaszcza te wydawane w Paryżu czy Londynie w specjalnie pomniejszonym formacie i przemykane do Polski z zamiarem dystrybucji niezależnej. Bardzo często stanowiły one źródło przedruków w podziemnych oficynach i znaczącą część zasobów bibliotek niezależnych.

Drugi obieg charakteryzowała ogromna różnorodność opcji politycznych i poglądów współtworzących go ugrupowań. Niektóre organizacje i ich oficyny działały w pełnej konspiracji inne, od samego początku podawały adresy założycieli i nazwiska autorów tekstów oraz punkty kolportażu. Obok inicjatyw wydawniczych o deklarowanych korzeniach lewicowych (Niezależna Oficyna Wydawnicza – NOWa, Robotnik), działały oficyny o obliczu chrześcijańskim (Wydawnictwo Krzyża Nowohuckiego, Głos, Gospodarz, Ruch Młodej Polski), liberalnym (Oficyna Liberalów, Wyd. im. Konstytucji 3 Maja), niepodległościowym czy narodowym (Aspekt), oraz wielka liczba ugrupowań, dla których podstawową ideą była wolność słowa. Wydawnictwa często współdziałały ze sobą pomimo znacznych różnic w programach politycznych, zwłaszcza po powstaniu Solidarności, a nawet wspólnie wydawały i kolportowały książki i broszury.

Cenzurę zniesiono oficjalnie 11 kwietnia 1990 r., choć już od wielu miesięcy nie funkcjonowała tak, jak w okresie PRL. Najdłużej ukrywały się przed ujawnieniem wydawnictwa Solidarności Walczącej.

***

Po roku 1945 Józef Mackiewicz pojawiał się w oficjalnej prasie w Polsce niezwykle rzadko i z reguły nie były to wzmianki pochlebne. Jedynym zarejestrowanym wyjątkiem było omówienie jego opowiadania *Ponary-Baza* z tomu *W oczach pisarzy*, wydanego w Rzymie w 1947 r. przez Instytut Literacki Recenzent „Tygodnika Powszechnego” nie rozwiązał jednak kryptonimu „JM”, i wolno podejrzewać, że nie był świadom prawdziwego nazwiska autora, gdy chwalił nowelę².

W okresie stalinowskim o literaturze na emigracji nie pisano prawie w ogóle. Od roku 1956, wzmianki o pisarstwie J. Mackiewicza pojawiały się rzadko w prasie kra-

---

² jas. (ps.), *Ponary*, „Tygodnik Powszechny” 1947, nr 41 (134), s. 12.

jowej, głównie przy okazji artykułów o Instytucie Literackim i jego wydawnictwach, choć z reguły z obojętnym lub negatywnym komentarzem. Na uwagę zasługują: Zbigniew Florczak, *Emigracja rozpoznaje Polskę*, „Nowa Kultura”, 5.02.1956 – Mackiewicz jest wymieniany tam wśród autorów „Kultury”; *Fakty i plotki*, „Nowa Kultura”, 24.03.1957 – krótka notka informująca, że w ankiecie „Kultury” dotyczącej kwestii publikowania w kraju przez emigracyjnych pisarzy, Józef Mackiewicz, jako jeden z nielicznych, zajął stanowisko „nieprzejednanego”; *O tym-że dumać na paryskim bruku*, „Przemiany”, 17.02.1957 – w rozważaniach dotyczących szans rozwoju sensownych relacji i pożytecznej współpracy pomiędzy emigracją a krajem autor koncentruje się na uchwale Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie, podtrzymującej decyzję o niepublikowaniu w krajowych pismach i wydawnictwach przez członków Związku. Wymienia nazwisko J. Mackiewicza; Wojciech Sulewski, „Kontra”, „Żołnierz Polski”, 16–22.01.1958 – krytyczna ocena osoby Józefa Mackiewicza i jego powieści *Kontra*, opowiadającej o Kozakach dońskich walczących w drugiej wojnie światowej po stronie Niemców. Także krytyka Instytutu Literackiego za wydanie tej pozycji „będącej pochwałą kolaborantów”; Michał Jawor, *Ci, którzy nie chcą*, „Tygodnik Zachodni”, 22.03.1958 – krajowe omówienie działalności działaczy emigracyjnych, „przeciwników granicy Odra – Nysa”, Władysława Studnickiego, Józefa Mackiewicza i Stanisława Sopickiego); Wojciech Sulewski, „*Gdybyż Ci Niemcy*”..., „Trybuna Literacka”, 10.05.1959 – recenzja diariusza Tadeusza Katelbacha *Rok złych wróżb 1943*, wydanego przez Instytut Literacki w roku 1959 i przy okazji recenzja *Kontry* J. Mackiewicza; *Rozumieć nie wybaczyc*, „Polityka” 5.12.1959 – omówienie emigracyjnej publicystyki o „orientacji proniemieckiej” z zaznaczeniem działalności Mackiewicza; Zbigniew Florczak, *Sprawa nosorożca*, „7 dni w Polsce”, 7.01.1962 – Głos w „sprawie Józefa Mackiewicza”, oskarżanego zarówno w kraju jak i za granicą o kolaborację z Niemcami w czasie okupacji; Jan Gronowiecki, *Ludzie z marginesu*, „Panorama Północy”, 5.03.1967 – olsztyński tygodnik tropi emigracyjnych polityków, „którzy zeszli na pozycję zdrady narodowej”, czyli współpracę z zachodnioniemieckimi rewizjonistami, wśród nich J. Mackiewicz; „*Dziennik Chicagowski*” o *zdrajcy i prohitlerowskim kolaborancie Józefie Mackiewiczu*, „Biuletyn Krajowej Agencji Informacyjnej”, 1969 nr 39 – koncentrujący się głównie na osobie Józefa Mackiewicza komentarz do artykułu opublikowanego w „Dzienniku Chicagowskim” związanego z krytycznymi uwagami na łamach paryskiej „Kultury” i londyńskich „Wiadomości”, skierowanymi pod adresem Kościoła polskiego, po *Liście pasterskim* wydanym na pięćdziesięciolecie odzyskania niepodległości; Wojciech Sulewski, *Wyznania kolaboranta*, „Fakty i Myśli”, 13–26.09.1970 – recenzja powieści Józefa Mackiewicza *Nie trzeba głośno mówić*, w której autor i wydawca, zdaniem recenzenta, prezentują „nienawistny stosunek do wszystkiego co polskie” – tekst ten miał przedruki w prasie krajowej; Jerzy Milewski, *Kim są naprawdę...*, „Słowo Powszechne”, 3.02.1970 – autor notatki żywi nadzieję, że wydana przez Instytut Literacki powieść „hitlerowskiego kolaboranta” Józefa Mackiewicza *Nie trzeba głośno mówić* (Paryż 1969), pozwoli wreszcie zrozumieć, kim są naprawdę „panowie z paryskiej «Kultury»”; Roman Korab-Żebryk, *Los kolaboranta*, „Kultura”, 25.01.1970 – były dowódca 1. Brygady Wileńskiej AK recenzuje wydaną w roku 1969 przez Instytut Literacki powieść *Nie trzeba głośno mówić*, jako „paskwil (...) hitlerowskiego kolaboranta, który przez niedopatrzanie historii uszedł spod szubienicy”.

Trzeba też zauważyć, że Józef Mackiewicz był bohaterem niektórych artykułów i audycji Rozgłośni „Kraj”, a Stanisław Cat-Mackiewicz w swoich cyklicznych artykułach w „Słowie Powszechnym” także wspominał brata, z reguły z negatywnym komen-

tarzem. J. Mackiewicz wymieniony został także w broszurze Witolda Fillera *Literatura małej emigracji*, wydanej przez MON w 1970 r.

Wszystko to artykuły o pisarzu, w których pojawiały się nieledwie cytaty z jego książek. Żadnego utworu literackiego czy artykułu nie przedrukowano. Nie wiemy, kiedy J. Mackiewicz wpisany został na listę nazwisk zastrzeżonych przez cenzurę, lecz musiało to być bardzo wcześnie, być może krótko po powstaniu urzędu cenzury. W wydanej w 1977 r. *Czarnej księdze cenzury*, w t. 1, w dziale IX „Kultura”, czytamy:

W stosunku do niżej wymienionych pisarzy, naukowców, i publicystów przebywających na emigracji (w większości współpracowników wrogich wydawnictw i ośrodków propagandy antypolskiej) należy przyjąć zasadę bezwarunkowego eliminowania ich nazwisk oraz wzmianek o ich twórczości, poza krytycznymi, z prasy, radia i TV oraz publikacji nieperiodycznych o nienaukowym charakterze (literatura piękna, publicystyka, eseistyka). Można natomiast w pracach naukowych (książki, czasopisma specjalistyczne) niskonakładowych, przeznaczonych dla wąskiego kręgu odbiorców, pamiętnikach, opracowaniach specjalnych (np. monografie historyczne) zwalniać nazwiska niżej wym. osób, tytuły ich utworów, bądź krótkie wypowiedzi na ich temat, uzasadnione charakterem publikacji. Dotyczy to również bibliografii, wykazów nazwisk, indeksów itp. W publikacjach, w których występować będą niżej wymienione osoby, nie należy jednak dopuszczać do przeceniania twórczości w/w osób bądź przedstawiania ich w zbyt pochlebnym świetle”. Wśród wymienionych poniżej 58 nazwisk, które połączono z wydawnictwami, instytucjami bądź czasopismami emigracyjnymi, znalazło się nazwisko: „Józef Mackiewicz – «Kultura»”³.

Emigrant

Wydawnictwa emigracyjne stanowiły główne źródło przedruków książek w oficynach podziemnych w Polsce. Przyjmuje się, że prawie połowa tytułów książek drugiego obiegu to przedruki z oficyn emigracyjnych, w tym głównie z paryskiego Instytutu Literackiego⁴ oraz kilkunastu oficyn londyńskich. Nie bez znaczenia był i fakt, że Jerzy Giedroyc wspierał finansowo każdą taką inicjatywę (a były to kwoty rzędu od kilkuset do kilku tysięcy dolarów na poszczególną edycję) już od końca lat 70., nierzadko sugerując wydanie tej czy innej książki, zwłaszcza w odniesieniu do autorów głośnych (np. Aleksandra Solżenicyna, Arthura Koestlera, George’a Orwella) czy dorobku pisarzy polskich, tak istotnych dla Instytutu Literackiego jak: Witold Gombrowicz, Gustaw Herling-Grudziński, Marek Hłasko, Paweł Zaremba, Józef Czapski, Kazimierz Wierzyński i zwłaszcza Czesław Miłosz. Znaczącą pomocą w rozpowszechnianiu dorobku Instytutu Literackiego w Polsce było podpisanie w roku 1980 umowy wydawniczej pomiędzy paryskim wydawnictwem, a Niezależną Oficyną Wydawniczą (NOWa) w Polsce, na mocy której poszczególni podziemni wydawcy nie musieli już szukać bezpośredniego kontaktu z „Kulturą”, lecz mogli uzyskiwać zgodę na przedruk z NOW-ej. Miało to ogromne znaczenie zwłaszcza w latach 80. i umożliwiło przedruki wielu poczytnych tytułów⁵.

Wydaje się, że wśród książek, które Jerzy Giedroyc zamierzał sugerować podziemnym wydawcom, miały być również powieści Józefa Mackiewicza, których Instytut Literacki był pierwszym wydawcą. W notatce maszynopisowej w archiwum „Kultu-

³ *Czarna księga cenzury PRL*, t. 1, Londyn 1977, s. 53–58.

⁴ M. A. Supruniuk, „Kultura”. *Materiały źródłowe do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 2: *Bibliografia przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu w niezależnych oficynach wydawniczych w Polsce w latach 1977–1990*, Warszawa 1995.

⁵ Tamże, s. 38.

ry”, z jesieni 1981 r., dotyczącej „spraw kultury”, znaleźć można „sugestie dla oficyn podziemnych w sprawie priorytetów przedruków”. Wśród spisanych ok. 20 tytułów książek są: J. Mackiewicza: *Kontra, Nie trzeba głośno mówić. Droga donikąd*. Być może ogłoszenie stanu wojennego uniemożliwiło wprowadzenie tych zamiarów w życie⁶. Wiemy jednak, że po 13 grudnia 1981 r. Instytut Literacki zintensyfikował druk miniaturowych wydań (80 × 20 mm) niektórych starszych swoich książek z zamiarem wysyłania do Polski. Wcześniej, przed 1982 r., wydrukowano w Maisons-Laffitte tylko kilka zeszytów „Kultury” oraz dwa tomy *Historii dwudziestolecia* Pawła Zaremba (druk: 29.01–25.02.1981), ale od połowy 1982 r. wyszły w tej formie *Inny świat* G. Herlinga-Grudzińskiego, *Dzieje Polski* Adama Krzyżanowskiego, *Wielka czystka* Aleksandra Weissberg-Cybulskiego, *Czarny polonez* Kazimierza Wierzyńskiego. W roku kolejnym, Instytut wydrukował i wysłał do kraju książki Marii Danilewicz Zielińskiej, Michała Hellera, Adama Michnika, Juliusza Mieroszewskiego, George’a Orwella, Aleksandra Sołżenicyna, Stanisława Swianiewicza i w końcu roku *Nie trzeba głośno mówić* J. Mackiewicza. W jaki sposób książki były rozpowszechniane, czy docierały do Polski, nie wiemy. W Archiwum Emigracji znajduje się egzemplarz miniaturowego wydania powieści Mackiewicza, ale bez znamion czytania. Pewne jest, że wydanie książki w 1983 r. nie miało bezpośredniego wpływu na edycje w oficynach podziemnych, jako że pierwsze „drugoobiegowe” wydania powieści *Nie trzeba głośno mówić* oparto na edycji londyńskiej Kontry⁷.

Charakterystyka

W latach 1976–1980, które były czasem żywiołowej edukacji społecznej w wielu dziedzinach, w okresie gdy formułowano poglądy i propozycje rozwiązań politycznych obok wykładów z historii Polski, ekonomii, prawa i... nauki budowy powielacza białkowego, beletrystyka stała się znakomitym uzupełnieniem zarówno dyskusji politycznych, jak i tajnego nauczania. Publicystyka i literatura emigracyjna dostarczały tekstów na wysokim poziomie i po połowie były to teksty zatrzymane przez cenzurę w Polsce, i przedruki z oficyn emigracyjnych. Odkłamywanie historii stało się w tym okresie zadaniem nadrzędnym, stąd wielka liczba publikacji dotyczących zbrodni katyńskiej. Podstawowym drukiem była broszura Ryszarda Zielińskiego (pod ps. Abramski Jan, Żywiecki Ryszard) *Katyń*, która miała ok. 40 różnych, mniej lub bardziej kompletnych wydań do końca roku 1981⁸. Wydawać by się mogło, że wielkim zainteresowaniem podziemnych wydawców powinna się także cieszyć książka Józefa Mackiewicza *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, jednak do roku 1980 miał ona tylko jedno wydanie w NOW-ej, najpewniej z powodu objętości. Pozostaje niejasne, czy wydawcy zdawali sobie sprawę z tego, że J. Mackiewicz jest autorem *Zbrodni*.

W latach 1980–1981 sytuacja drugiego obiegu ulegała znaczącej zmianie ilościowej i jakościowej. Głównym powodem tych przeobrażeń był wzrost liczby urzędzeń do drukowania oraz czytelników, którzy przełamywali lęk przed sięganiem po książkę podziemną. Nie bez znaczenia były też wydarzenia sierpnia 1980 r. oraz podpisanie w tym roku umowy wydawniczej pomiędzy paryskim Instytutem Literackim a Niezależną Oficyną Wydawniczą w Polsce, która najpewniej miała analogicznych sygnatariuszy emigracyjnych. Podziemne wydawnictwa uzyskały formalne prawo do przedru-

⁶ Tamże, s. 173–174.

⁷ Zob.: M. A. Supruniuk, „Kultura”. *Materiały źródłowe do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 1: *Bibliografia działalności wydawniczej 1946–1990 (uzupełnienia)*, Toruń 1994, s. 47.

⁸ Por. spis na końcu artykułu.

ków, bez konieczności szukania kontaktu z emigracją. Literatura obok tekstów politycznych stała się najważniejszym miejscem dyskusji o zakresie wolności obywatelskich. Wiemy, że w 1980 roku NOWa nawiązała kontakt z J. Mackiewiczem, ale nie miało to najpewniej żadnej konsekwencji, jako że w oficynie tej nie ukazała się do roku 1987 żadna książka autora *Kontry*⁹. Wydaje się, że niechęć NOW-ej oraz wielu oficyn z nią związanych do książek J. Mackiewicza wynikała ze zdania Jerzego Giedroycia, wyrażonego w laudacji Nagrody Literackiej im. Zygmunta Hertzka, którą przyznano pisarzowi w 1981 r., a której przyjęcia odmówił w liście do „Kultury”. Szło o frazę: „Powieściopisarz, nowelista, publicysta. Odsuńmy na bok publicystykę, którą eufemistycznie można określić jako popis niepoczytalności przystrajającej się w piórka czyste go i niezłomnego antykomunizmu”. Tego rodzaju stosunek do Mackiewicza Giedroyc wyrażał przy okazji wszystkich spotkań i rozmów¹⁰, a ponieważ w dużej części finansował przedruk w drugim obiegu książek wydanych wcześniej w Instytucie Literackim, stąd najpewniej dystans podziemnych wydawców i obawy, że drukowanie książek J. Mackiewicza uniemożliwi im dotacje z Paryża. Zmieniło się to dopiero, gdy książki autora *Kontry* zaczęła wydawać Nina Karsov w Londynie. Być może, lecz wymaga to dokładniejszych studiów, znaczącą rolę w nieobecności Mackiewicza w drugim obiegu, odegrał także Jan Nowak-Jeziorański i jego „niechęć” czy wręcz obsesja na punkcie pisarza¹¹. Nie wydaje się to niemożliwe, jeśli pamięta się szantaż, którego dopuścił się wobec londyńskich „Wiadomości”¹². Chciałbym też zwrócić uwagę na jeszcze jedno możliwe źródło oporu wobec książek Mackiewicza w podziemiu. W ostatnich „Arcanach” opublikowano artykuł Łukasza Dryblaka pt. *Na tropie sowieckich operacji wpływu. Józef Mackiewicz w kręgu rosyjskiej emigracji*, w którym autor zauważa, że już w 1977 r. J. Mackiewicz uważał Adama Michnika za agenta wpływu (analogicznie, jak Sołżenicyna) Sowietów w Europie Zachodniej¹³. Redaktor „Krytyki”, związany także z Niezależną Oficyną Wydawniczą, miał znaczący wpływ na wiele inicjatyw podejmowanych w drugim obiegu.

W roku 1981 *Kontrę* J. Mackiewicza przedrukowały tylko dwie oficyny: powstała w 1978 z inicjatywy Marka Barańskiego, Wojciecha Falkowskiego, Andrzeja Rosnera Wydawnictwo Głos, które wydało książkę w trzech tomach, oraz powstała w 1977 r. Wydawnictwo Zbliżenia. Oba przedruki na podstawie wydania paryskiego z 1957 r. W roku 1981 ukazało się także kilka edycji *Zbrodni katyńskiej w świetle dokumentów*, w tym wydanie krakowskiego Wydawnictwa Krzyża Nowohuckiego, powstałego z końcem 1979 r. z inicjatywy Chrześcijańskiej Wspólnoty Ludzi Pracy oraz łódzkiej Solidarności.

Po 13 grudnia 1981 r. nastąpiła wyraźna zmiana profilu wydawniczego podziemnych oficyn w Polsce. Część funkcjonujących w 1981 r., prawie legalnych już na fali Solidarności wydawnictw zakończyło działalność, część zmieniło nazwę, inne odbu-

---

⁹ I. Gass, E. Furmańska, A. Tomczak, *Spuścizna po Józefie Mackiewicz (1902–1985)*, Rapperswil 2006, s. 63; zob.: <https://polenmuseum.ch/wp-content/uploads/2018/11/polenmuseum-in-rapperswil-1-mackiewicz-jozef.pdf> (dostęp: 5.07.2022).

¹⁰ M. A. Supruniuk, *Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroycem*, Toruń 2011, s. 206–207.

¹¹ Ostatnio na ten temat: K. Tatarowski, *Do Andrzeja Świdlickiego polemicznie*, „Kurier WNET” 2020, nr 77, s. 8.

¹² R. Moczko, „Na Antenie” i „Wiadomości”: okoliczności rozpoczęcia i zakończenia współpracy, „Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty” 2015, z. 1–2 (22–23), s. 47–76.

¹³ Ł. Dryblak, *Na tropie sowieckich operacji wpływu. Józef Mackiewicz w kręgu rosyjskiej emigracji*, „Arcana” 2021, t. 161, s. 64–87.

dowały bazę poligraficzną, zarekwirowaną po ogłoszeniu stanu wojennego. To w dużym stopniu wpłynęło na zmniejszenie nakładów wydawanych książek i skupienie się na broszurach. Także blokada granic spowodowała znacznie trudniejszy dostęp do nowości wydawnictw emigracyjnych i trzeba było korzystać z książek starszych. Szybko w miejsce oficyn likwidowanych powstawały nowe.

Do swojej śmierci w roku 1985 Józef Mackiewicz nie cieszył się nadmiernym zainteresowaniem oficyn podziemnych, a dwie jedynie edycje Wydawnictwa X z roku 1984 były efektem działań Niny Karsov, wydawcy podstawy przedruku. Kiedy Mackiewicz zmarł, w marcowym numerze paryskiej „Kultury” z 1985 r., a następnie na okładkach wszystkich książek wydawanych przez londyńską Kontrę, ukazało się „Oświadczenie” Barbary Toporskiej Mackiewicz następującej treści:

OŚWIADCZENIE

Zgodnie z wolą zmarłego Józefa Mackiewicza upoważnia się wszelkie nielegalne wydawnictwa w PRL do przedrukowywania jego książek, pod zasadniczym warunkiem nie dokonywania żadnych skrótów, adiustacji, ani też opatrywania ich wstępami, komentarzami itp. Właściwym miejscem dla krytyki literackiej i politycznej są łamy czasopism.

Zgodnie z wolą zmarłego Józefa Mackiewicza zabrania się natomiast jakichkolwiek przedruków, nawet bez skrótów i zmian, wydawnictwom legalnym, jednoznacznie reżymowym, czy tylko koncesjonowanym, ale zależnym od bieżącej polityki wydawniczej komunistycznych władz. Mogłoby się bowiem zdarzyć, że w ramach taktycznej „liberalizacji”, ale także uprawianej za wzorem Kremla polityki likwidowania politycznych – niech pośmiertnie! – emigrantów przez drukowanie ich „wybranych” utworów (w Sowietach np. rozpoczęto już druk Bunina), ktoś w najlepszej intencji i w przekonaniu, że coś tam dla kultury polskiej ocala, postarałby się o wydanie w jakimś „kameralnym” wydawnictwie niepolitycznego *Karierowicza*, czy kilku nie politycznych nowel. A nawet, być to może, politycznej *Kontry*.

Józef Mackiewicz był człowiekiem skromnym. Józef Mackiewicz był w poglądach bezkompromisowy. Uważał, że jedyne godne miejsce dla emigranta politycznego w kraju rządzonego przez wroga jest więzienie. Co go, na szczęście, ominęło.

Z prośbą o przedrukowanie we wszystkich pismach emigracyjnych i nielegalnych w PRL¹⁴.

„Oświadczenie” to zostało następnie przedrukowane w kilku podziemnych czasopismach w Polsce („Arka” 1985, nr 11; „Bez Dekretu” 1985, nr 9–10; „Biuletyn Międzywydawniczy BMW” 1985, nr 9–10; „Kultura Niezależna” 1985, nr 3; „Obecność” 1985, nr 10; „Wyzwolenie” 1985, nr 3; „Baza” 1986, nr 12; „Kurs” 1986, nr 18; „Niepodległość” 1986, nr 52; „Przegląd Polityczny” 1986, nr 7).

Barbara Toporska zmarła kilka miesięcy po mężu, przekazując prawa autorskie do spuścizny po obojgu – wydawnictwu Kontra i Ninie Karsov. Od końca roku 1985 rozpoczyna się zintensyfikowanie wydawania książek J. Mackiewicza w Polsce. Inicjatorką tych działań była wspomniana N. Karsov, która podjęła współpracę (lub zainicjowała powstanie) z kilkoma oficynami, które zdecydowały się na wydanie większej liczby tytułów: krakowskim Wydawnictwem -X-; Oficyną im. Józefa Mackiewicza¹⁵ oraz Wydawnictwem Klubów Myśli Robotniczej BAZA. Przesyłając książki, finansując druk, a nawet kupując i przesyłając do Polski maszyny drukarskie, doprowadziła do wydania wszystkich książek Mackiewicza w wysokich, jak na warunki podziemne,

¹⁴ B. Toporska-Mackiewicz, *Oświadczenie*, „Kultura” 1985, nr 3 (450), s. 170–171.

¹⁵ Zob.: *Wydawnictwo Respublica i Oficyna im. Józefa Mackiewicza*, „Scriptores” 2009, nr 36, s. 151–156.

nakładach. W konsekwencji działań i zabiegów, BAZA wydała w latach 1989–1990 ówczesne *Dzieła zebrane* J. Mackiewicza: *Kontra*; *Lewa wolna*; *Karierowicz*; *Droga donikąd*; *Fakty, przyroda i ludzie*; *Nie trzeba głośno mówić*; *Sprawa pułkownika Miasojedowa*; *Ściągaczki z szuflady Pana Boga*; *W cieniu krzyża*; *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*; *Zwycięstwo prowokacji*.

W latach 80. prasa podziemna osiągnęła apogeum rozkwitu i różnorodności. Fragmenty tekstów autora *Kontry* ukazywały się w tym okresie w kilku istotnych czasopiśmie niezależnych: „Kurs” drukował fragmenty *Zwycięstwa prowokacji*, *Nie trzeba głośno mówić*, i innych; „Biuletyn Dolnośląski”: *Droga donikąd*, *Zwycięstwo prowokacji*; „Bez debitu”: *Redaktor Bohdan Mackiewicz*; „Wyzwolenie”: to samo; „Replika”: *Sprawa pułkownika Miasojedowa*; „Eutopa”: *Bunt rojstów*, *Nudis verbis*.

W okresie tym zaczęto też pisać o J. Mackiewiczu z perspektywy historycznej, widząc w nim nie tylko wybitnego pisarza, ale nade wszystko świadka historii i postać związaną ze zbrodnią katyńską. Co prawda pierwszy tekst o Mackiewiczu pióra Macieja Orłosa pt. *O książkach Józefa Mackiewicza* ukazał się już w 1981 r. w „Bratniaku” (nr 30), ale na kolejne trzeba było czekać do śmierci pisarza. W 1985 r. prasa podziemna opublikowała nekrologi, artykuły wspomnieniowe oraz pierwsze krajowe próby oceny twórczości pisarza piórami: Włodzimierza Boleckiego (pod ps. Jerzy Malewski), Aleksandra Jurewicza (ps. ROŁ), Wiesława Szopki, Andrzeja Kaczyńskiego (ps. Leon Bober), Jerzego Łojka (ps. Leopold Jerzewski), Łukasza Plesnara (ps. Michał Spis), Włodzimierza Odojewskiego, Wojciecha Sikory, Jana M. Rokity, Jana Zielińskiego, Anny Bojarskiej, Tomasza Mianowicza, Adama Chajewskiego, Lecha Antonowicza (ps. K. Budzyński), Natalii Pietrzak, Jacka Trznadla, Bogdana Dobosza, Andrzeja Kowalczyka oraz szeregu emigrantów. W 1987 r. doszło na łamach prasy podziemnej do szczególnego rodzaju polemiki między pisarzami a historykami literatury, której powodem stał się Józef Mackiewicz. Pretekstem był artykuł-paszkwil Jerzego Surdykowskiego pt. *Według Mackiewicza...*, który ukazał się w „Krytyce” redagowanej przez A. Michnika i wydawanej przez Niezależną Oficynę Wydawniczą NOWa¹⁶. Surdykowski oburzał się, że w wydawnictwach podziemnych ukazuje się coraz więcej książek Mackiewicza, podczas kiedy inni, więksi od niego pisarze emigracyjni, nie mogą doczekać się publikacji. Niedwuznacznie zasugerował też, że Mackiewicz sieje nienawiść i nietolerancję, i jest pisarzem niezasługującym na uwagę; całość uzupełnił cytatami z książek oraz wypowiedziami prasowymi autora *Kontry*. Fragment tego tekstu opublikował „Brullion” (1987, nr 2/3). Nie sposób opisać chronologicznie głosów, które wybrzmiały w polemice z Surdykowskim, a to z racji niemożności precyzyjnego datowania ukazujących się numerów czasopism, ale – w oparciu o bibliografię – można zasugerować, że echa tekstu wyglądały następująco: Lech Antonowicz napisał artykuł *Żeby sama nawet Matka Boska... (dedykowane Pani N. Karsov, wydawcy i propagatorowi twórczości Józefa Mackiewicza)* („Baza” 1987, nr 10/46, s. 1–7); Włodzimierz Bolecki napisał najważniejszy bodaj tekst polemiczny: *Nieladnie, nieladnie panie Surdykowski...*, opublikowany w „Kulturze Niezależnej” (1987, nr 34, s. 35–53), w którym zwracał uwagę na przekłamania w cytatach i manipulacje. *Odpowiedź J. Surdykowskiemu* dał także K. Orłoś na łamach „Krytyki” (1987, nr 26, s. 181–183), która przedrukowana została w „Kulturze Niezależnej” (1987, nr 34). W tym samym tomie „Kultury Niezależnej” ukazał się artykuł Jacka Trznadla *Czy antykomunizm jest paranoją?* (1987, nr 34, s. 29–35). Uwagi Orłosa w „Krytyce” wsparł Włodzimierz Wowczuk, zamieszczając szkic *Uwaga – paszkwil!* (1987, nr 26, s. 183–184).

¹⁶ J. Surdykowski, *Według Mackiewicza...*, „Krytyka” 1987, nr 23/24, s. 232–238.

Artykuł Boleckiego stał się tytułem dla książki, którą w 1988 r. wydała Oficyna im. Józefa Mackiewicza (główny wydawca książek pisarza w Polsce), zbierającej całość polemiki. Tomik *Nieladnie, nieładnie panie Surdykowski, po prostu obrzydliwie* ([Lublin]: Oficyna im. Józefa Mackiewicza 1988, A6, okł. kart., 99, [5] s., strd. z masz., c. 240 zł), zawierał teksty: Józef Mackiewicz, „Redaktor” Bohdan Mackiewicz [przedruk z: „Zeszyty Historyczne” nr 20; „Wiadomości” 1972, nr 43 (1334)]; Jerzy Malewski [ps. Włodzimierz Bolecki], *Zmarł Józef Mackiewicz* [przedruk z: „Kultura Niezależna” 1985, nr 9, s. 1–16]; Jerzy Surdykowski, *Według Mackiewicza...*; Jerzy Malewski [ps. Włodzimierz Bolecki], *Nieladnie, nieładnie panie Surdykowski...*; Jacek Trzandel, *Czy antykomunizm jest paranoją?*; Kazimierz Orłoś, *Odpowiedź Jerzemu Surdykowskiemu* oraz bibliografię książek Józefa Mackiewicza. Książka wyszła w nakładzie 2000 egz., co nawet w drugim obiegu było znaczącym nakładem.

Ukazanie się książki wywołało odpowiedź J. Surdykowskiego pt. *Trzeba głośno mówić (w odpowiedzi moim polemikom)*, w którym nie tylko nie odwołał swoich ocen, ale uzupełnił je o biografię J. Mackiewicza i jego rzekomą kolaborację z Niemcami. Surdykowski zamieścił też drugi szkic na łamach „Kultury Niezależnej” pt. *Kilka uwag o zniewolonych umysłach* (1988, nr 37, s. 96–105). Do polemiki włączyli się: Janusz Korwin-Mikke (wrogo wobec JM) oraz Kazimierz Zamorski z Monachium, pisząc artykuł *Przylepiło się do Józefa Mackiewicza* („Arka” 1987, nr 19). Sprawa „kolaboracji” i wyroku na Mackiewicza ciągnęła się jeszcze przez cały rok 1988 na łamach „Arki” w formie oświadczeń i listów, w polemice W. Boleckiego i Koła Byłych Żołnierzy AK w Londynie. W tym czasie ukazała się książka Jerzego Malewskiego (W. Boleckiego) *Jedynie prawda jest ciekawa. Szkice do portretów* (Warszawa: Pokolenie, 1987). Polemika zakończyła się listem W. Boleckiego do redakcji „Kultury Niezależnej” (1988, nr 39, s. 115–116).

Pod koniec lat 80. ukazały się jeszcze dwie broszury na temat J. Mackiewicza: Jana Rokity: *Myślenie polityczne w cieniu Józefa Mackiewicza*, oraz Łukasza Plesnara *Trzeba głośno mówić, czyli o Józefie Mackiewiczu piórem antykomunisty*. Obie wcześniej ukazały się w czasopiśmie podziemnych. Wspomnijmy jeszcze, że w 1985 r. krakowska „Arka” przyznała J. Mackiewiczowi Nagrodę Roku 1984, lecz list dotarł do Monachium najpewniej na krótko przed śmiercią pisarza.

Jeżeli dodamy do tego wcale liczne znaczki pocztowe, pocztówki i kalendarze z wizerunkiem J. Mackiewicza, to okazać się może, że pisarz wdarł się w przestrzeń niezależnej kultury polskiej całkiem solidnie.

***

Z obliczeń poczynionych przez bibliografów wynika, że w latach 1979–1990 książki J. Mackiewicza miały co najmniej 88 różnych wydań podziemnych w Polsce, co jest wynikiem niezwykle wysokim, bo liczba ta przewyższa wszystkie inne „emigracjana” (za wyjątkiem książek Czesława Miłosza). Można bez obaw napisać, że Mackiewicz był po Miłoszu najczęściej przedrukowywanym pisarzem emigracyjnym, głównie za sprawą Niny Karsov, która nie tylko nigdy nie odmówiła niezależnym oficynom przedruku, ale z reguły wspierała podobne inicjatywy finansowo, także kupując maszyny drukarskie. W zestawieniu konkretnych tytułów wygląda to następująco (w nawiasie liczba przedruków w całości lub we fragmentach): *Bunt rojstów* – 1; *Droga donikąd* – 7; *Droga Pani...* – 8; *Fakty, przyroda i ludzie* – 10; *Gdybym był chanem* – 1; *Karierowicz* – 1; *Kontra* – 11; *Lewa wolna* – 6; „...mówi Rozgłośnia Polska Radia Wolna Europa...” – 1; *Nie trzeba głośno mówić* – 6; *Sprawa pułkownika Miasojedowa* – 3; *Ścią-*

gaczki z szuflady Pana Boga – 2; *W cieniu krzyża* – 5; *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy* – 5; *Zwycięstwo prowokacji* – 8; *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów* – 16.

Powtórzę: musimy mieć świadomość, że wydawcy podziemni nie musieli zdawać sobie sprawy z tego, że *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów* jest książką napisaną przez J. Mackiewicza, i kiedy NOWa wydawała ją w 1979 r., uważała najpewniej, że autorem jest gen. Władysław Anders. Nigdy też w książce tej, w żadnym z wydań niezależnych, nie zaznaczono autorstwa Mackiewicza.

Wydawnictwa

Żadne z grupy największych wydawnictw podziemnych, zrzeszonych w powstałym w 1985 r. Funduszu Wydawnictw Niezależnych, nie wydało książek Mackiewicza (wyjątek stanowi NOWa, która opublikowała w 1987 r. *Drogę donikąd*). Należy o tym pamiętać choćby z tego powodu, że Fundusz był pośrednikiem w rozdysponowywaniu pieniędzy z Zachodu, a to oznacza, że nie przeznaczył żadnych kwot na rozpowszechnianie książek autora *Kontry*. Obowiązek wydawania powieści i publicystyki Mackiewicza wzięły na siebie oficyny mniejsze, co nie oznacza, że książki wydawane przez nie miały mniejszy zasięg dystrybucyjny (poniżej nazwa wydawcy oraz tytuły, które wydał; w nawiasie liczba edycji):

Wyzwolenie: *Droga Pani...*;

Wydawnictwo -X-: *Droga donikąd* (2); *Kontra* (2); *Lewa wolna*; *Sprawa pułkownika Miasojedowa*; *W cieniu krzyża*; *Zwycięstwo prowokacji* (2); *Droga Pani...*;

Los: *Fakty, przyroda i ludzie* (2); *Droga Pani...* (2);

Kontrakt: *Zwycięstwo prowokacji*;

Maraton: *Droga donikąd* (2); *Lewa wolna*; *Nie trzeba głośno mówić*; *Sprawa pułkownika Miasojedowa*;

Głosy: *Droga Pani...*;

Apel: *Fakty, przyroda i ludzie*;

NOWa: *Droga donikąd*;

Litery: *Zwycięstwo prowokacji*;

Oficyna im. Józefa Mackiewicza: „...mówi *Rozgłośnia Polska Radia Wolna Europa...*”; *Zwycięstwo prowokacji* (2); *Droga Pani...*; *Lewa wolna*; *W cieniu krzyża*;

Wydawnictwo Europa: *Lewa wolna*;

Officyna Liberalów: *Droga donikąd*; *Fakty i ludzie*; *W cieniu krzyża*; *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy* (2);

Kurs: *Nie trzeba głośno mówić*; *Ściągaczki z szuflady Pana Boga*;

Międzyzakładowa Struktura Solidarności V: *Fakty, przyroda i ludzie*; *Nie trzeba głośno mówić*;

BAZA: *Zwycięstwo prowokacji*; *Fakty, przyroda i ludzie*; *Kontra*; *Lewa wolna*; *Sprawa pułkownika Miasojedowa*; *W cieniu krzyża*; *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*.

Dzieła zebrane (1989/1990): *Kontra*; *Lewa wolna*; *Karierowicz*; *Droga donikąd*; *Fakty, przyroda i ludzie*; *Nie trzeba głośno mówić*; *Sprawa pułkownika Miasojedowa*; *Ściągaczki z szuflady Pana Boga*; *W cieniu krzyża*; *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*; *Zwycięstwo prowokacji*;

Inicjatywa Wydawnicza Aspekt IWA: *Droga donikąd*;

Agencja Informacyjna SW: *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*; *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*;

Wers: *Kontra* (2);

Gryf : *Gdybym był chanem...*; *Bunt Rojstów*.

***

Układ Józef Mackiewicz–drugi obieg, był układem swoiście symbiotycznym. Z jednej strony drukowanie prozy Mackiewicza w drugim obiegu wydawniczym w latach (1979) 1981–1990 w znacznym stopniu ułatwiło recepcję twórczości pisarza w świadomości dużej liczby czytelników, z drugiej strony – wysoki poziom prozy Mackiewicza, zarówno beletrystyki, a zwłaszcza książek politycznych, udostępnianych czytelnikom niezależnego obiegu wydawniczego, prasy podziemnej czy nielegalnych bibliotek¹⁷, uwiarygadniał podziemną działalność w oczach coraz szerszego kręgu uczestników niezależnego życia społeczno-politycznego w Polsce ostatniego dziesięciolecia komunizmu. Teksty Mackiewicza weszły do dyskursu politycznego, w mniejszym stopniu historyczno-literackiego, i miały wpływ na rozwój pewnej formy myślenia o antykomunizmie. Trzeba było jednak kolejnych wielu lat zabiegów Niny Karsov, by jego powieści i cały dorobek prozatorski stał się własnością publiczną.

Powstanie drugiego obiegu było swego rodzaju rewolucją. Jego działania spowodowały głębokie i trwałe zmiany w życiu społecznym i politycznym oraz w świadomości jej uczestników, choć wpływ ten był w wielu wypadkach opóźniony. Drugi obieg był też ogromnym ruchem społecznym wydającym w latach 80., gdy powszechna stała się technika druku offsetowego, kilkaset tytułów rocznie w nakładach sięgających kilku tysięcy egzemplarzy, ale był też niezwykłym zjawiskiem politycznym i socjologicznym niespotykanym nigdzie indziej w ciągu ostatnich czterdziestu kilku powojennych lat. Ani rosyjski samizdat, ani nielegalne wydawnictwa czesko-słowackie, węgierskie nie osiągnęły nigdy ani takiego rozmiaru, ani znaczenia, ani oddziaływania. Nawet masowe aresztowania po wprowadzeniu stanu wojennego w grudniu 1981 r. nie zlikwidowały podziemnych oficyn; przeciwnie, w latach 1982–1983 wydano największą liczbę nowych tytułów pism i broszur.

---

¹⁷ Badając dzieje i zasób Toruńskiej Społecznej Biblioteki z lat 1977–1981, odkryłem, że znajdowała się w niej tylko jedna książka Józefa Mackiewicza: wydana w Paryżu *Kontra*. Była jednak stale czytana; zob.: M. A. Supruniuk, *Toruńska Społeczna Biblioteka w latach 1977–1981*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Bibliologia” 1998, z. 2–3 (328), s. 475–476.

ANEKS

Książki Józefa Mackiewicza w niezależnym obiegu wydawniczym, 1979–1990:

1. *Bunt rojstów*, 1 wyd. powojenne, Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza Gryf, 1990, okł. kart., [4], VII–XIV, 3–215, [1] s., off. z oryg., A-5. Przedruk z wyd.: Wilno: b.w., druk. „Słowo” 1938.
2. *Droga donikąd*, Kraków: [Wydawnictwo] -X-, 1984, okł. kart., 384 s., off. z oryg. A-6. Brak obw. Okł. z kartonu w kol. jasnego brązu, na grzbiecie biały pasek naklejki. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1981.
3. *Droga donikąd*, Kraków: [Wydawnictwo] -X-, 1984, okł. kart., obw., 384 s., off. z oryg., A-6. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1981. Na obw. tyt. w formie: „Droga do nikąd” nad sześcioma poziomymi liniami, okł. z białego kart., druk na dość cienkim papierze, grubość książki 17 mm.
4. *Droga donikąd*, Warszawa: Maraton, 1987, okł. kart., 3-77, [1] s., off. z mps, druk dwułam. A-4, c. 750 zł. 29 [pozycja wydawnicza]. Opracowanie graficzne: Jot Zet. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1985.
5. *Droga donikąd*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1987, okł. kart., 384 s., off. z oryg., A-6, c. 750 zł. Opracowanie graficzne: Studio Be. Przedruk z wyd. 2: Londyn: Kontra, 1985.
6. *Droga donikąd*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1990, okł. tw., obw., 309 s., off. z oryg., A-5. [Dzieła zebrane, t.] 4. Przedruk z wyd. 2: Londyn: Kontra, 1985. Opracowanie graficzne: E. S.
7. *Droga donikąd*, Wrocław: Inicjatywa Wydawnicza Aspekt IWA, 1990, okł. kart., 384 s., off. z oryg., 16 cm. Przedruk z wyd. 2: Londyn: Kontra, 1985.
8. *Droga Pani*, Warszawa: Oficyna Liberałów; Wolna Drukarnia im. A. Heydla, 1988, okł. kart., 230, [3] s., off. z oryg., A-5. Projekt okładki: Andrzej Krauze. Przedruk z wyd.: Mackiewicz Józef, Toporska Barbara, *Droga pani*, Londyn: Kontra, 1984.
9. *Droga pani... Publicystyka*, Poznań: Wydawnictwo Głosy, [19]85, 55, [1] s., off. z oryg., A-6, c. 125 zł. Zawiera 5 artykułów. Wybór i przedruk z wyd.: Mackiewicz Józef, Toporska Barbara, *Droga pani*. Londyn: Kontra.
10. *Fakty, przyroda i ludzie*, [Kraków: b.w., 1984], 314 s., off. z oryg., A-6, Mackiewicz Józef, *Fakty i ludzie*, Warszawa: Oficyna Liberałów, 1988, okł. kart., 186, [3] s., off. z oryg., A-5. Wybór i przedruk z tomu: *Fakty, przyroda i ludzie*, Londyn: Kontra, 1984. Druk: Wolna Drukarnia im. A. Heydla. Na s. [190] spis treści.
11. *Fakty, przyroda i ludzie*, [b.m.: b.w., b.r.], okł. kart., [3], 8-314, [2] s., off. z oryg., A-6. Tytuł okł. Przedmowa: Barbara Toporska. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1984.
12. *Fakty, przyroda i ludzie*, Warszawa: Baza, 1988, okł. kart., 314, [2] s., off. z oryg., A-6, c. 1000 zł. Przedmowa: Barbara Toporska. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1984.
13. *Fakty, przyroda i ludzie*, [Warszawa]: Międzyzakładowa Struktura Solidarności „V”, 1988, okł. kart., 314, [1] s., off. z oryg., A-6, c. 1100 zł. Przedmowa: Barbara Toporska. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1984.
14. *Fakty, przyroda i ludzie*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1990, okł. tw., obw., 314, [1] s., off. z oryg., A-5. [Dzieła zebrane, t.] 10. Teksty wybrane przez Tadeusza

- Kadenacego z wprowadzeniem Barbary Toporskiej. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1984. Opracowanie graficzne: E. S.
15. *Gdybym był chanem ... Antologia*, wyboru dokonał Marek Ostrowski. Wyd. I. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza Gryf, 1989, okł. kart., [6], 3–194, [1] s., off. z mps, A-5.
  16. *Jeszcze jedno słowo honoru*, [Warszawa]: Los, 1986, okł., 3–37, [3] s., stdr. z oryg., A-5, c. 120 zł. Zawiera teksty: *Jeszcze jedno słowo honoru*; *Spotkania*; *Zbrodnia w dolinie Drawy*. Przedruk z tomu: *Fakty, przyroda i ludzie*, Londyn: Kontra, 1984.
  17. *Karierowicz*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1989, okł. tw., obw., 208, [3] s., off. z oryg., A-5. [*Dziela zebrane*, t.] 3. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1989. Opracowanie graficzne: E. S.
  18. *Kompleks niemiecki*, [Warszawa]: Los, 1986, okł., [1], 4–17, [1] s., stdr. z mps i oryg., A-5, c. 70 zł. Przedruk za: J. Mackiewicz, B. Toporska, *Droga Pani...*, Londyn: Kontra, 1984.
  19. *Kontra*, cz. 1: *Jak do tego doszło?*, [wyd. 2], Warszawa: Wydawnictwo Głos, 1981, okł. kart., [4], 9–91 s., off. z oryg., A-5.
Okł. biały kart., czarny nadruk – grafika i litery. Przedruk z wyd.: Paryż: IL, 1957.
  20. *Kontra*, cz. 2, [wyd. 2], Warszawa: Wydawnictwo Głos, 1981, okł. kart., [1], 93–197 s., off. z oryg., A-5.
Okł. biały kart., czarny nadruk – grafika i litery. Przedruk z wyd.: Paryż: IL, 1957.
  21. *Kontra*, cz. 3: *Azjaci*, [wyd. 2], Warszawa: Wydawnictwo Głos, 1981, okł. kart., [2], 201–272, [2] s., off. z oryg., A-5.
Okł. czarny kart., biały nadruk – grafika i litery. Przedruk z wyd.: Paryż: IL, 1957.
  22. *Kontra*, Warszawa: Zbliżenia, 1981, okł. kart.
Przedruk z wyd.: Paryż: IL, 1957.
  23. *Kontra*, [b.m.:] O[ficyna] W[ydawnicza] Reduta, b.r. okł. kart., 260 s., off. z oryg., A-6
Nazwa wydawcy na grzbiecie książki. Przedruk z wyd.: Londyn: Nina Karsov, 1983.
  24. *Kontra*, Kraków: [Wydawnictwo] -X-, 1987, okł. kart., obw., 272 s., il., off. z oryg., A-6. Na obw. grupa jeźdźców. W tekście grafiki na wklejonych nlb. kartach. Przedruk z wyd.: Londyn: Nina Karsov, 1983.
  25. *Kontra*, [wyd. 2], Kraków: [Wydawnictwo] -X-, 1987, okł. kart., 272 s., off. z oryg., A-6. Okł. biały kart. bez nadruku. Przedruk z wyd.: Londyn: Nina Karsov, 1983.
  26. *Kontra*, Warszawa: Wydawnictwo Klubów Myśli Politycznej Baza, 1987, okł. kart., 272 s., off. z oryg., A-6, c. 600 zł. Opracowanie graficzne: Wili. Przedruk z wyd.: Londyn: Nina Karsov, 1983.
  27. *Kontra*, Warszawa–Wrocław: Wers, 1988, okł. kart., 222, [1] s., off. z mps, A-5, c. 1350 zł. Przedruk z wyd.: Paryż: IL, 1957.
  28. *Kontra*, Warszawa–Wrocław: WERS, 1988, okł. kart., 222, [1] s., off. z mps, A-5, c. 1350 zł. Przedruk z wyd.: Paryż: IL, 1957.
  29. *Kontra*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1989, okł. tw., obw., 272 s., off. z oryg., A-5. [*Dziela zebrane*, t.] 6. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1988. Oprac. graf.: E. S.
  30. *Lewa wolna*, Kraków: [Wydawnictwo] -X-, 1984, okł. kart., obw., 458, [1] s., off. z oryg., A-6. Nazwa wyd. na skrzydł. obw. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1981.

31. *Lewa wolna*, Warszawa: Maraton, 1986, okł. kart., 92, [2] s., off. z oryg., druk dwułam. A-4, c. 850 zł. 28 [pozycja wydawnicza]. Opracowanie graficzne: Jot Zet. Zawiera też: *Listy z tamtych czasów*.
32. *Lewa wolna*, [cz.] 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Klubów Myśli Robotniczej Baza, 1987, okł. kart., 217 + [4], 219–458, [2] s., off. z oryg., A-6, c. cz. 1–2 1100 zł. Okł. t. I – nadruk brąz.; okł. t. II – niebieski. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1981.
33. *Lewa wolna*, Lublin: Oficyna im. Józefa Mackiewicza, 1987.
34. *Lewa wolna*, [Warszawa]: Wydawnictwo Europa, 1987, okł. kart., 92, [1] s., off. z oryg., druk dwułam. A-4, Zawiera również: Józef Mackiewicz, *Listy z tamtych czasów*, oprac. graficzne: M.
35. *Lewa wolna*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1990, okł. tw., obw., 458, [1] s., off. z oryg., A-5. [*Dzieła zebrane*, t.] 2. Opracowanie graficzne: E. S.
36. „...mówi Rozgłośnia Polska Radia Wolna Europa ...”, [Lublin]: Oficyna im. Józefa Mackiewicza, 1988, okł. kart., 15, [1] s., stdr. z oryg. i mps, A-5, c. 100 zł. Na k. tyt. i okł.: Monachium 1969. Przedruk.
37. *Nie ma polskiej drogi do wyzwolenia*, [Warszawa]: Los, 1985, 22, [2] s.; err., off. z oryg., A-5, c. 60 zł. Err. w formie ulotki z foto autora i informacją o jego śmierci. S. [21] na numer 204. Zawiera: *Nie ma „polskiej drogi” do wyzwolenia*; Kisliakowy. Przedruk za: J. Mackiewicz, B. Toporska, *Droga Pani...*, Londyn: Kontra, 1984.
38. *Nie trzeba głośno mówić*, Warszawa [wł. Kraków: b.w., 1984], okł. kart., 559 s., off. z oryg., A-6. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1980. Na s. 552–558: Spis osób.
39. *Nie trzeba głośno mówić*, [b.m.: b.w., b.r.], okł. kart., 559 s., off. z oryg., A-6. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1980. Na s. 552–558: Spis osób.
40. *Nie trzeba głośno mówić*, Warszawa: Maraton, 1987, okł. kart., 3–108 [2 z bł. numeracją] s., off. z oryg., druk dwułam., A-4, c. 1100 zł. 30 [pozycja wydawnicza] Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra 1980. Zawiera też: *Zgoda 6 czyli Pęk kluczy...* [pierwodruk]: „Wiadomości” Londyn 1971 nr 40.
41. *Nie trzeba głośno mówić*, [Warszawa]: Międzyzakładowa Struktura Solidarności „V”, 1988, okł. kart., 558, [1] s., off. z oryg., A-6, c. 2300 zł. Przedruk z wyd.: Paryż: IL, 1969. Na s. 554–[559]: Pełny wykaz wydawnictw „Biblioteki Kultury”.
42. *Nie trzeba głośno mówić*, [t.] 1–2, b.m.: Wydawnictwo Kurs, 1989, okł. kart., [4], 9–279, [1] + [1], 280–558, [1] s., off. z oryg. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1985.
43. *Nie trzeba głośno mówić*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1990, okł. tw., obw., 558, [1] s., off. z oryg., A-5. [*Dzieła zebrane*, t.] 5. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1985. Opracowanie graficzne: E. S.
44. *Ponary. Katyń*, [Warszawa]: Los, 1985, okł., 3–30 s., stdr. z oryg., A-5, c. 90 zł. Zawiera: *Ponary-Baza* oraz *Dymy nad Katyniem*. Przedruk z tomu: *Fakty, przyroda i ludzie*, Londyn: Kontra, 1984.
45. *Sprawa pułkownika Miasojedowa*, t. 1, Kraków: [Wydawnictwo] -X-, 1985, okł. kart., obw., 311 s., off. z oryg., A-6. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1983.
46. *Sprawa pułkownika Miasojedowa*, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Klubów Myśli Robotniczej Baza, 1988, okł. kart., 311 + [4], 315–663, [1] s., off. z oryg., A-6, c. t. 1–2 2000 zł. Projekt okładki: E. S. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1983.

47. *Sprawa pułkownika Miasojedowa*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1989, okł. tw., obw., 481, [3] s., off. z oryg., A-5. [*Dzieła zebrane*, t.] 1. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1989. Opracowanie graficzne: E. S.
48. *Sprawa pułkownika Miasojedowa*, Warszawa: Wydawnictwo Niepodległość, Wydawnictwo Maraton, 1989, okł. kart., 115, [1] s., off. z oryg., druk dwułam. A-4. S. 1–8 zielony druk. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1983.
49. *Ściągaczki z szuflady Pana Boga*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1989, okł. tw., obw., 171 s., off. z oryg., A-5. [*Dzieła zebrane*, t.] 12. Posłowie: Barbara Toporska. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1989. Opracowanie graficzne: E. S.
50. *Ściągaczki z szuflady Pana Boga*, [b.m.:] Wydawnictwo Kurs, 1989, okł. kart., [6], 9–171 s., off. z oryg., A-5. Posłowie: Barbara Toporska. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1989.
51. *W cieniu krzyża. Kabel opatrności*, wyd. III, Warszawa: Oficyna Liberalów, 1986, okł. kart., 193 s., off. z oryg., A-5. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1986.
52. *W cieniu krzyża (kabel opatrności)*, Warszawa: Wydawnictwo Klubów Myśli Robotniczej Baza, 1987, okł. kart., 194 s., off. z oryg., A-6, c. 450 zł. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1986.
53. *W cieniu krzyża. Kabel opatrności*, [Lublin]: Oficyna im. Józefa Mackiewicza, 1987, okł. kart., 193, [7] s., off. z oryg., A-6, c. 650 zł. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1986. Wydano z okazji I wizyty I sekretarza generała Wojciecha Jaruzelskiego – bez munduru – w Watykanie i III pielgrzymki papieża Jana Pawła II do PRL.
54. *W cieniu krzyża. Kabel opatrności*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1990, okł. tw., obw., 194 s., off. z oryg., A-5. [*Dzieła zebrane*, t.] 8. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1986. Opracowanie graficzne: E. S.
55. *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*, wyd. 2, Warszawa: Oficyna Liberalów, 1986, okł. kart., 238 s., off. z oryg., A-5. Okł. na białym kart. nadruk zielony. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1975.
56. *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*, Warszawa: Wydawnictwo Klubów Myśli Robotniczej Baza, 1987, okł. kart., 305, [6] s., off. z oryg., A-6, c. 800 zł. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1986.
57. *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*, Warszawa: Oficyna Liberalów, 1989, okł. kart., 305, [7] s., off. z oryg., A-5. Okł. jak wyd. 2, ale nadruk czerwony. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1986. Druk: Wolna Drukarnia im. Adama Heydla.
58. *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1990, okł. tw., obw., 305, [7] s., off. z oryg., A-5. [*Dzieła zebrane*, t.] 9. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1986. Opracowanie graficzne: E. S.
59. *Watykan w cieniu czerwonej gwiazdy* (fragmenty), Lublin: Agencja Informacyjna Solidarności Walczącej, 1986, 71, [1] s., stdr. z oryg., A-6. Biblioteczka SW Lublin; t. IV.
60. [Mackiewicz Józef:] *Mackiewicz Józef antykomunista, kontrrewolucjonista*, wybór artykułów, Warszawa: Maraton, [19]’86, okł. kart., 96, [4] s., off. z oryg., A-6, c. 220 zł. 25 [poz. wyd.] Przedruk z: Barbara Toporska, Józef Mackiewicz, *Droga Pani*, Londyn: Kontra, 1984.
61. *Zaczynamy gnić*, [b.m.:] Wydawnictwo Apel, 1987, 35, [1] s., stdr. z oryg., A-5, c. 150 zł. S. 1–2, 35–36 na pap. kredowym. Zawiera przedruk artykułu z tomu: *Fakty, przyroda i ludzie*, Londyn: Kontra, 1984.
62. *Zbrodnia w dolinie rzeki Drawy*, Lublin: Informator Regionu Środkowo-Wschodniego NSZZ „Solidarność”, 1986, okł., 48 s., stdr. ze skł. komp. A-6,

- c. 100 zł. „Biblioteka Informatora Regionu Środkowo-Wschodniego NSZZ ‘Solidarność’”. Zawiera przedmowę; Kamil Krak [ps., właśc. Maciej Piotr Prus]: *Józef Mackiewicz (1902–1985)*. Przedruk z: „Bez Dekretu” 1985, nr 4. Tekst stanowią dwa opowiadania ze zbioru pt.: *Fakty, przyroda, ludzie*. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1984.
63. *Zwycięstwo prowokacji*, Kraków: [Wydawnictwo] X, 1984, okł. kart., obw., 235 s., off. z oryg., A-6. Obw. – nazwisko aut. pod trzeba liniami u dołu. Okł. bez nadruku z białej tektury. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1983.
  64. *Zwycięstwo prowokacji*, [wyd. 2], Kraków: [Wydawnictwo] X, 1984, okł. kart., 235 s., off. z oryg., A-6. Brak obw. Okł. w kol. jasnego brązu z białym paskiem naklejki. bez nadruku. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1983.
  65. *Zwycięstwo prowokacji*, wyd. 3, Poznań–Warszawa–Wrocław: Kontrakt, 1986, okł. kart., 235 s., off. z oryg., A-5. Przedruk z: London: Kontra, 1983 – Wolna Drukarnia im. Adama Heydla. Projekt okładki: Andrzej Krauze.
  66. *Zwycięstwo prowokacji*, Warszawa: Wydawnictwo Klubów Myśli Robotniczej Baza, 1986, okł. kart., 235, [1] s., off. z oryg., A-6, c. 500 zł. Opracowanie graficzne: Wili. [Przedr. z wyd.: Londyn: Kontra, 1983].
  67. *Zwycięstwo prowokacji*, [Gdańsk]: Litery, b.r. [ok. 1987], okł. kart., obw., [6], 11–235 s., off. z oryg., A-6, c. 600 zł. Nazwa wydawcy na obw. Przedr. z wyd.: Londyn: Kontra, 1983.
  68. *Zwycięstwo prowokacji*, [Lublin]: Oficyna im. Józefa Mackiewicza, 1987, okł. kart., 235, [1] s., off. z oryg., A-6. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1983. Na okł. odl. tyt. od nazwy wyd. 4 cm.
  69. *Zwycięstwo prowokacji*, [Lublin]: Oficyna im. Józefa Mackiewicza, 1987, okł. kart., 235, [1], 2, [2] s., off. z oryg., A-6. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1983. Na okł. odl. tyt. od nazwy wyd. 3,5 cm. Na s. [237–239]: *1 maja Dzień Solidarności z Walczącym Afganistanem* oraz repr. rys.
  70. *Zwycięstwo prowokacji*, Warszawa: Wydawnictwo Baza, 1989, okł. tw., obw., 235 s., off. z oryg., A-5. [*Dzieła zebrane*, t.] 7. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1988. Opracowanie graficzne: E. S.
  71. Mackiewicz Józef, Toporska Barbara, *Droga pani*, Kraków: [Wydawnictwo] -X-, 1985, 394, [4] s., off. z oryg., A-6. Brak okł. Wybór: Tadeusz Kadenacy. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1984.
  72. Mackiewicz Józef, Toporska Barbara, *Droga pani*, [t.:] 1–2, [Lublin]: Oficyna im. J. Mackiewicza, 1988, okł. kart., 200 + [2], 201–394, [4] s., stdr. z oryg., A-6, c. t. 1–2 1400 zł. Wybór: Tadeusz Kadenacy. Zawiera: Nina Karsov i Szymon Szechter: *Od wydawców czyli O Józefie Mackiewiczu piórem kolaborantów*. Przedruk z wyd.: Londyn: Kontra, 1984.
  73. Mackiewicz Józef, Toporska Barbara, *Okupacja – czy coś gorszego?*, [Warszawa]: Wydawnictwo Wyzwolenie, 1985, okł., 3-26 s., off. z mps, A-5, c. 100 zł. Na III okł. foto autorów. Przedruk na podstawie wyd.: *Droga pani*, Londyn: Kontra, 1984.
  74. *Katyń*, [b.m.:] Biuletyn?, b.r. [1981], 27, [1] s., mapa, powiel., A-4. Zawiera: J. Abramski, R. Żywiecki: *Katyń; Głos mają zamordowani...*; F. Goetel: *Czas wojny* (fragm.); *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów* (fragm.); *Wybór poezji nt. zbrodni katyńskiej; Katyń sierpień 1979* (przedruk z Bratnia nr 22); objaśnienia do mapki. Na k. tyt. popiersie żołnierza polskiego oplecionego drutem kolczastym przed krzyżem.

75. *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA; Druk: Wolna Wałkowo-Bębnowa Druk. Polowa im. J. P., luty 1979, okł. kart., XVI, 300 s., err., off. z oryg., A-5. Nr zlec. 20/79. Przedr. z wyd. V: Londyn: Gryf, 1975.
76. *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów*, [b.m.: b.w., 1981?] okł. kart., XV, 445, off. z oryg., druk dwułamowy, A-4.
77. *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów*, Kraków: Wydawnictwo Krzyża Nowohuckiego, 1981, okł. kart., XVI, 300, [1] s., [68] s. tabl., off. z oryg., A-5.
78. *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów*, Łódź: Solidarność, 1981, okł. kart., [2], V-XVI, [2], 300 s., [32] k. tabl., off. z oryg., A-5. Fakty i Opinie. Nie przedrukowano ilustracji nr 49-52, pozostałe rozmieszczone są w kolejności przypadkowej.
79. *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów*, [b.m.: b.w., 1981–1983] okł. kart., V–XVI, 300, [32] k., tabl. Fot., off. z oryg., A-5.
80. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Wrocław: Agencja Wydawnicza Solidarności Walczącej, 1984, okł. kart. obw., [2], V-XVI, [2], 300 s., 64 s. err., tabl., off. A-5. Przedm.: Władysław Anders. Przedr. z wyd.: Londyn: Gryf, 1948.
81. *Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów*, [Toruń]: Oficyna'40 [Wyd. Kwadrat], b.r. [1984], okł. kart., [4], 7–87, [1] s., druk. dwułam., err., off. z oryg. i mps, A-4, c. 380 zł. Przedr. z wyd.: Londyn: Gryf, 1975.
82. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, [Warszawa]: Ad Maiorem Dei Gloriam, [1984], okł. kart., druk dwułamowy, 94, off. A-4. Przedm.: Władysław Anders. Przedr. z wyd.: Londyn: Gryf, 1948.
83. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Skarżysko-Kamienna: SOWA-Skarżyska Oficyna Wydawnicza, 1987, XV, 300 s., 6 k., tabl. off. A-5. Przedm.: Władysław Anders. Przedr. z wyd.: Londyn: Gryf, 1980.
84. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Warszawa: Neutrino, 1988, okł. kart., [6], V–XX, 298, [1] s., [12] s. tabl., err., off. z oryg., A-5, c. 1700 zł. Przedm.: Władysław Anders. Przedr. z wyd.: Londyn: Odnova [tj. Gryf], 1982. Przedrukowano część il.
85. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Warszawa: Prawy Margines, 1988, okł. kart., XX, 298, [6] k., [12] s. tabl., off. z oryg., A-5, c. 1700 zł. Przedm.: Władysław Anders. Przedr. z wyd.: Londyn: Odnova [tj. Gryf] 1982.
86. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, [b.m.:] Wydawnictwo „Jestem Polakiem”, 1989, okł. kart., XVI, 298, [1] s., err., off. z oryg., A-5. [Przedruk z wyd.: Londyn: Gryf]. Nie przedrukowano ilustracji, poza dwoma mapami na s. III–IV.
87. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, [b.m.: b.w., 1989], okł. kart., VII–XX, 298, tabl., off. z oryg., A-5. [Przedruk z wyd.: Londyn: Gryf]
88. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, [b.m.: b.w., 1989], okł. kart., XVI, 300 s., [34] k., tabl., off. z oryg., A-5. [Przedruk z wyd.: Londyn: Gryf, 1978]
89. *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, [b.m.: b.w., 1989], okł. kart., XX, 300, [60] s., tabl., off. z oryg., A-5. [Przedruk z wyd.: Londyn: Gryf, 1982]

LITERATURA

- Czarna księga cenzury PRL, t. 1, Londyn 1977.
- Dryblak Ł., *Na tropie sowieckich operacji wpływu. Józef Mackiewicz w kręgu rosyjskiej emigracji*, „Arcana” 2021, t. 161.
- Gass I., Furmańska E., Tomczak A., *Spuścizna po Józefie Mackiewiczu (1902–1985)*, Rapperswil 2006, <https://polenmuseum.ch/wp-content/uploads/2018/11/polenmuseum-in-rapperswil-1-mackiewicz-jozef.pdf> (dostęp: 5.07.2022).
- Moczkodan R., „*Na Antenie*” i „*Wiadomości*”: *okoliczności rozpoczęcia i zakończenia współpracy*, „Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty” 2015, z. 1–2 (22–23).
- Sowiński P., *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Warszawa 2011.
- Supruniuk A., Supruniuk M. A., „*Drugi obieg*” – *katalog druków zwartych i czasopism*, [w:] tychże, *Drugi obieg wydawniczy (1974) 1976–1990 w zasobie Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, t. 1: *Druki zwarte*, Warszawa 2014.
- Supruniuk M. A., „*Kultura*”. *Materiały źródłowe do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 2: *Bibliografia przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu w niezależnych oficynach wydawniczych w Polsce w latach 1977–1990*, Warszawa 1995.
- , „*Kultura*”. *Materiały źródłowe do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 1: *Bibliografia działalności wydawniczej 1946–1990 (uzupełnienia)*, Toruń 1994.
- , *Toruńska Społeczna Biblioteka w latach 1977–1981*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Bibliologia”, 1998, z. 2–3 (328).
- , *Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem*, Toruń 2011.
- Surdykowski J., *Według Mackiewicza...*, „Krytyka” 1987 nr 23/24.
- Tatarowski K., „*Do Andrzeja Świdlickiego polemicznie*”, „Kurier WNET” 2020, nr 77.
- Wydawnictwo Respublica i Oficyna im. Józefa Mackiewicza*, „Scriptores” 2009, nr 36.

JÓZEF MACKIEWICZ IN INDEPENDENT PUBLICATIONS IN THE TIMES OF THE POLISH PEOPLE’S REPUBLIC IN 1976–1989 (1990)

Józef Mackiewicz, alongside Czesław Miłosz, was the Polish writer living in exile, whose texts were the most often published in independent (i.e. free from state censorship) publishing houses in the years 1976–1990. It was Nina Karsov’s initiative to publish Mackiewicz’s books in London and she supported all independent publishing houses which wanted to publish his works. The fact that Mackiewicz was a very skilled writer, both of literary and in particular political works, which were available in independent publications, independent press and in independent libraries, legitimized the underground movement in the eyes of many readers. His texts became part of the political canon and, on a lesser scale, also the literary one, and contributed to the creation of a certain way of thinking about anticommunism.

KEY WORDS: Józef Mackiewicz, Nina Karsov, independent publications, Polish literature in exile

JÓZEF MACKIEWICZ W NIEZALEŻNYM OBIEGU WYDAWNICZYM W PRL W LATACH 1976–1989 (1990)

Józef Mackiewicz był, obok Czesława Miłosza, najczęściej drukowanym w niezależnych od cenzury oficynach w latach 1976–1990, polskim pisarzem emigracyjnym. Stało się to za sprawą Niny Karsov, która wydawała książki Mackiewicza w Londynie i wspierała wszystkie podziemne oficyny, które chciały publikować jego książki. Wysoki poziom prozy Mackiewicza, książek tak literackich, jak i zwłaszcza politycznych, udostępnianych czytelnikom niezależnego obiegu wydawniczego, prasy podziemnej czy nielegalnych bibliotek, uwiarygadniał podziemną działalność w oczach wielu czytelników. Teksty Mackiewicza weszły do dyskursu politycznego, w mniejszym stopniu historyczno-literackiego, i miały wpływ na rozwój pewnej formy myślenia o antykomunizmie.

SŁOWA KLUCZOWE: Józef Mackiewicz, Nina Karsov, drugi obieg, polska literatura emigracyjna